

آشنایی با موسیقی سرزمین استرآباد و گرگان

آیین بیدخوانی

در فرهنگ موسیقایی کتول

■ محمد رضا بزرگر
موسیقی دان و پژوهشگر
موسیقی

■ مقدمه

رایج ترین نوع آواز در منطقه‌ی کتول، بیدخوانی (بیت خوانی) است که بیشتر به وسیله‌ی مردان اجرا می‌شود. واژه‌ی «بیت»، در کتولی به شکل «بید» [bid] تلفظ می‌شود. این آیین اصیل، یکی از نمادهای هویتی کتولی‌ها می‌باشد.

«بیت خوانی»، «دوبیتی خوانی»، «چاربیتی خوانی»، یا «چاربیدی خوانی»، انواعی از اجرای آوازی هستند که به‌اشکال مختلف در برخی از نواحی ایران متناسب با گویش‌ها و مقام‌های خاص آن مناطق اجرا می‌شوند.

در منطقه‌ی کتول به این شیوه‌ی آواز، «بیدخوانی» می‌گویند، که براساس ردیف آوازی موسیقی مقامی کتولی و با دوبیتی‌های کتولی خوانده می‌شود. «بیدخوانی» با شیوه‌ی خاصی از نشستن اجرا می‌گردد و «بیدخوان» از کشمکش انسان با زندگی و طبیعت و رازهای درونی‌اش روایت می‌کند.

همان‌گونه که در مقالات پیشین توضیح داده شد قدیمی‌ترین آوازهای موسیقی منطقه‌ی کتول، برگرفته از نوع کار و سبک زندگی مردم این ناحیه بوده است.

چوپان‌ها و گالش‌ها به‌هنگام کار برای رفع خستگی خود و آرامش دام‌ها، نواهایی را با ساز شمشاد و نی می‌نواختند و یا آوازهایی را با خود زمزمه می‌کردند. «بیدخوانی» نیز یکی از هنرهای آن‌ها بوده است. این آوازها همواره در همه‌ی مراحل کار و تلاش دامداران و کشاورزان اجرا می‌شده است. چنان‌که این الحان و نغمه‌ها آرام‌بخش جان و موجب افزایش توان و کیفیت کار آنان بود.

کاربرد دیگر «بیدخوانی»، اجرا در مراسم جشن و سرور بوده است. در منطقه‌ی کتول رسم بر این است که در جشن‌ها، عروسی‌ها و شب نشینی‌ها (شُونِشینی / شُونِشیت) هنرمندان گردهم آمده و با سازهایی هم‌چون نی، دوتار، کمانچه و آواز خویش به مجالس و محافل رونق می‌بخشند و حاضران از هنر آن‌ها لذت می‌برند.

در اجرای «بیدخوانی»، ابتدا نوازنده به عنوان مقدمه و پیش‌درآمد، یکی از آهنگ‌های سازی (بدون کلام) را اجرا می‌نماید که به این عمل در موسیقی کتول؛ «مقام دانی» گویند. سپس با یک «سروانگ» [sar vāng]، خواننده آماده اجرای آواز می‌شود.

محل هنری کتول، محله‌ی خارکلاته، پائیز سال ۱۳۵۷ خورشیدی

از راست: زنده‌یاد استاد خیراله کتول (آواز)، زنده‌یاد استاد اکبر کتول (آواز)، استاد اسماعیل مزیدی (شاعر معاصر)، زنده‌یاد استاد علیرضا خسروی کتولی (نی)، زنده‌یاد حسن علمشاهی (خواننده)

■ مقام‌های مورد استفاده در بیدخوانی

هرایی‌ها / راست مقام‌ها / کَلّه‌گَش‌ها / ریزمقام‌ها

■ هرایی [herāi]

به معنای «نال‌ای از ته دل» می‌باشد. آواز جاودانه‌ی «هرایی» به راستی آسمانی است. خوانندگان در اجرای این آواز، معمولاً از دوبیتی‌های دینی و مذهبی استفاده می‌کنند. این مقام، مقدمه‌ی ردیف آوازی موسیقی کتول می‌باشد و وسعت آن از نت (DO) دست‌باز آغاز و آرام‌آرام گسترش یافته و تا نت (FA) امتداد دارد.

■ انواع تقسیمات هرایی

هرایی‌ها به پنج دسته تقسیم می‌شوند، که این پنج دسته عبارتند از:

۱. کوتّا (کوتاه) ۲. وسط (میانه) ۳- پَلَنَد (پُلند) ۴. پَلَنَدِ کشیده (پُلَنَدِ کشیده) ۵. دَبَنَد (دو پَنَد). لازم به ذکر است که برخی از فرم‌های آواز هرایی منسوب به خنیاگرانی مانند «علی سیاه»^۲ و «علی اصغر گُرد»^۳ می‌باشد و به نام آن‌ها نیز مشهور گردیده است و جزو «هرایی‌های کوتاه» می‌باشد.

■ راست مقام [rāstemeqām]

به معنای «مقامی سرراست و آسان» است. شیوه‌ی اجرای این مقام به صورت پرشتاب می‌باشد و در ردیف آوازی موسیقی کتول بعد از آواز هرایی اجرا می‌شود و معمولاً از نت (FA) تا نت (SOL)

وسعت دارد. در ابتدای راست مقام‌ها، تحریری بلند به وسیله‌ی خواننده اجرا می‌شود، که به آن «امان» یا «گل امان» می‌گویند.

انواع تقسیمات راست مقام‌ها

راست مقام‌ها به سه دسته تقسیم می‌شوند، که این سه دسته عبارتند از:

۱- کوتا (کوتاه) ۲- دَبَند (دوبند) ۳- پَلَند (بلند)

بعضی از آن‌ها منسوب به خنیاگرانی است که به نام آن‌ها مشهور گشته‌اند، مانند:

آیا (یحیی) گالش [ayā gāle]، از روستای برفتان.

حسن خانی [hasan xāni]، از روستای بالاچلی.

خیراله کتول [xirellā katul]، از روستای پیچک محله کتول.

محمد صَفر قَرِه [mohammade sefar qare]، از مزرعه کتول.

برخی بر اساس «نوع کار» نامگذاری شده‌اند، مانند:

تَه گَندیسی [ta koe ndesi]. خال تاشی [xāl tāi]

برخی «عاشقانه» هستند، مانند:

بادامی [bādāmi]. شیرین جان [širin jān]

فاطمه غریبم [fatme qaribem] مَشتی جان [mati jān]

بعضی از آن‌ها منسوب به نام طوایف ساکن در منطقه‌ی کتول هستند، مانند:

پَلَنگا [pelangā]

و برخی هم، برگرفته از آیین‌هایی هم چون سوگواری می‌باشند، مانند:

سَرگَرِه [sar gerye]

بسیاری دیگر نیز زیرمجموعه‌ی این مقام‌ها هستند. خوانندگان هنگام اجرای راست مقام‌ها به طور

معمول از «دوبیتی‌های عاشقانه» و یا از توصیف زیبایی‌های طبیعت منطقه‌ی کتول استفاده می‌کنند.

■ کَلَه گَش [kalle ka]

انسان‌ها، با طبیعت در گفت‌وگو و راز و نیاز هستند، چنان‌که با درختان، گیاهان و جانوران از

اسرار درونی خود سخن می‌گویند. این رفتار شاید بقایای فرهنگی روزگاری است که انسان زندگی

کاملاً طبیعی داشته و پدیده‌های طبیعی را علت ناشناخته‌های خود می‌دانسته است. عجین

شدن زندگی با محیط طبیعی به گونه‌ای است که در تعداد زیادی از اشعار، زن یا مرد روستایی با

جنگل وارد گفتگو می‌شود و برای کاستن اندوه‌اش از طبیعت یاری می‌خواهد.

در کوهستان‌ها، گاه افراد بین دو دره یا کوه با هم به گفتگو می‌پرداختند، در این حالت گفتگوها

شبیه به فریاد بوده است و این موضوع سبب شد تا بیشتر خوانندگان «اوج خوان» از مناطق

کوهستانی برخیزند. کتولی‌ها قبل از زندگی شهرنشینی، در روستاهای کوهستانی زندگی می‌کردند

و به کار کشاورزی و دامداری مشغول بوده‌اند، چنان‌که تأثیر شرایط کوهستان در موسیقی این منطقه نیز مشهود است.

در گویش کتولی، جاده‌ی دامنه‌ی کوه که رو به سمت بالاست را «کله‌کش» می‌گویند. در موسیقی مقامی کتول؛ «کله‌کش» به معنی آوازی است در اوج و بسیار بلند و کشیده که دارای حزن نفس‌گیر و ژرف می‌باشد و در ردیف آوازی موسیقی کتول بعد از مقام‌های هیرایی و راست‌مقام خوانده می‌شود و از نت (SOL) تا نت (SI) امتداد دارد.

در لغت؛ این اسم مرکب از «کله» به معنی بلندی و بالایی و «کش»؛ بُن مضارع از فعل کشیدن است و به معنای «صدای کشیده و بلند» می‌باشد. هیچ کس نیست که مقام دلنشین «کله‌کش» را بشنود و از غم‌ها رهایی نیابد.

کله‌کش‌ها نسبت به هیرایی‌ها، آواز کشیده‌تری دارند؛ یعنی طول ادای کلمات و جملات آن‌ها بلند و کشیده است و مهم‌ترین تفاوت آن‌ها با هیرایی‌ها در این است که در آواز هیرایی، کشش روی پیشوندها و پسوندها انجام می‌شود، ولی در آواز کله‌کش، کشش‌ها روی لغات شعر اجرا می‌شود.

انواع تقسیمات کله‌کش

کله‌کش‌ها به پنج دسته تقسیم می‌شوند، که این پنج دسته عبارتند از:

۱- کوتا (کوتاه) ۲. وسط (میانه) ۳. دَبَند (دوبند) ۴. پَلَند (پَلَند) ۵. پَلَندِ دَبَند (بلند دوبند).

برخی از کله‌کش‌ها منسوب به خنیاگرانی است که به نام آن‌ها ثبت و مشهور گشته‌اند، مانند:

کله‌کشِ پَلَندِ «علی محمد صَنَم» [ali mohammade senam]، از روستای قوشکرپی.

کله‌کشِ پَلَندِ «مَندلی گلی» [mandali goe li]، از روستای الازمن.

کله‌کشِ پَلَندِ «علی سیاه» [ali siyā]، از روستای محمدآبادکتول.

برخی نیز عاشقانه هستند، مانند: «کله‌کشِ وَسط» که به «لایلا تَلان» [laylā tallān] معروف است.

برخی از کله‌کش‌ها هم بر اساس «نوع کار» نامگذاری شده‌اند، مانند یکی از کله‌کش‌های بلند که به

مقام «کوچ‌دام» معروف است و یا کله‌کشِ دَبَند، که به مقام «پَل‌گیری» (مرزبندی) شهرت دارد.^۴

لازم به ذکر است که یکی دیگر از کله‌کش‌های پَلَند که به مقام «جانِ دَلبر» یا «لایلی‌جان» معروف

است، با کمی تغییر در موسیقی مازندران، به «آواز کتولی» شهرت دارد و یکی از آوازهای معروف و

اصیل (موسیقی تبری) می‌باشد.

■ ریزِمقام [rizimeqām]

از دیگر مقام‌هایی که در بیدخوانی کاربرد دارد می‌توان «ریزِمقام‌ها» را نام برد که از مقام‌های اصلی

گرفته شده‌اند.

ریزِمقام‌ها به دو دسته تقسیم می‌شوند:

دسته اول: شامل ریزِمقام‌هایی که برگرفته و منشعب از مقام‌های اصلی آوازی منطقه‌ی کتول

هستند و به عنوان «مقام‌های فرعی» در ادامه‌ی مقام‌های اصلی خواننده می‌شوند و به‌طور کلی گونه‌ی خلاصه‌شده‌ای از مقام‌های منطقه می‌باشند که برخی از آن‌ها دارای نام و نشان هستند، مانند «علی سیاه» [ali siyā]، «اسمالِ نادلی» [esmāle nādali] و «استا غلام» [estā qoe lām]، برخی بدون نام و برخی نیز دیگر به فراموشی سپرده شده‌اند.

دسته دوم: شامل ترانه‌ها و شادمانه‌های کتولی می‌باشد.

■ ردیف مقام‌های آوازی

اجرای «بیدخوانی»، براساس ردیف آوازی صورت می‌گیرد. این فرم شیوه‌ی آواز، در هیچ‌یک از مناطق ایران که دارای موسیقی محلی می‌باشد، دیده نشده است و این یکی از ویژگی‌های موسیقی آوازی کتول می‌باشد که هنر موسیقی این منطقه را از موسیقی دیگرنواحی ایران متمایز و ممتاز کرده است. در این جا منظور از ردیف، ردیف موسیقی دستگای ایران نیست، بلکه در موسیقی آوازی کتول، پشت سر هم قرار گرفتن و اجرای مقام‌های آوازی را اصطلاحاً ردیف می‌نامیم.

همان‌گونه که پیش‌تر توضیح داده شد «بیدخوانی» بر اساس «ردیف» اجرا می‌شود و ردیف موسیقی مقامی کتول را «هرایی‌ها» مشخص می‌کنند. هرایی‌ها شاخصه‌ی آوازهای کتولی و تعیین‌کننده‌ی ردیف آوازی موسیقی کتول می‌باشند. به این صورت که آواز، از هر نوع هرایی که آغاز شود، «راستِ مقام‌ها» و «کله‌کش‌ها» نیز بر اساس آن ردیف خوانده می‌شوند.

■ نقش تحریر در آوازهای کتولی

در مورد استفاده از تحریر در موسیقی کتول، باید گفت که در اجرای مقام‌های آوازی منطقه‌ی کتول، تحریر هم در ابتدای آوازها وجود دارد و از تحریرها بین هجاهای شعری و خاتمه‌ی جملات هم استفاده می‌شود و نیز استفاده از واژه‌ها و کلماتی مانند «ای جان»، «آخ‌ای»، «امان ای امان»، «نازنین امان»، «دادا بیداد»، «آیلا جان»، «شیرین جان»، «صنم جان»، «مشتی جان» و ... که نقش تکمیلی روند نغمات را دارند، معمولاً در اول، وسط و آخر به کار برده می‌شوند.

■ شیوه‌های اجرای بیدخوانی «بیت خوانی»

تک خوانی [tak xāni]

گلو به گلوخوانی [galu be galu xāni]

نی بید [ni bid]: نی و آواز

دِتاریبید [detār bid]: دوتار و آواز

کِمانچه بید [kemāne bid]: کمانچه و آواز

■ تک خوانی

یکی از شیوه‌های اجرای «بیدخوانی»؛ «تک خوانی» می‌باشد، که در زمان‌های گذشته رایج‌تر بود. به این صورت که خواننده بدون همراهی ساز، مقام‌های آوازی را می‌خواند.

زنده یاد استاد حاج مهدی ملک حسینی

زنده یاد استاد حاج علی حسین قنبری

■ گلوبه گلوخوانی

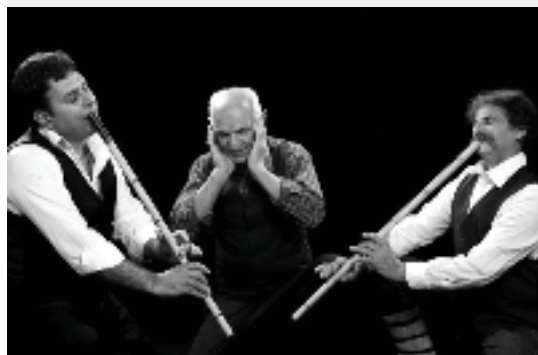
شکل دیگری که در اجرای بیدخوانی رایج است «گلوبه گلوخوانی» نامیده می‌شود. این شیوه به وسیله دو یا چند نفر به نوبت و اصطلاحاً به صورت «گلوبه گلوخواندن» اجرا می‌شود.

■ نی بید [ni bid]؛ نی و آواز

رایج‌ترین شیوهی «بیدخوانی» در منطقه‌ی کتول که طرفداران بسیاری نیز دارد «نی بید» است. ابتدا نوازنده‌ی «نی»، آهنگ بی‌کلام «شیرناز» را به عنوان مقدمه می‌نوازد که به این عمل «مقام دانی» می‌گویند. سپس خواننده یا خوانندگان آماده‌ی اجرای آواز با همراهی ساز نی می‌شوند.

در اجرای «نی بید»، نوازنده‌ی نی، تحریری بلند و بی‌کلام با صدای اوج نی اجرا می‌کند، که به آن سروانگ (سربانگ) می‌گویند. سروانگ، خواننده را تحریک می‌کند و او را به وجد می‌آورد و شور و حال «نی بید» را زیاد می‌کند و نیز در شنونده هیجانی به وجود می‌آورد که با صدایی بلند و خاص، همخوان با آواز،

خواننده را همراهی می‌کند. به این حالت که شنونده اجرا می‌کند «یار گلی» و به این نوع ساز و آواز، یعنی آواز به همراه نواختن نی براساس ردیف آوازی موسیقی مقامی کتول، «نی بید» می‌گویند.

اساتید از راست: حسین شکری (نی)، علی اکبر اسلانی کتولی (آواز)، نعمت اسلانی کتولی (نی)

■ دتار بید [detār bid]؛ دوتار و آواز

در این نوع اجرا، ابتدا نوازنده‌ی «دوتار»، آهنگ بی‌کلام «وَرساقی» را به عنوان پیش درآمد آواز می‌نوازد. سپس خواننده یا خوانندگان آماده‌ی اجرای آواز با همراهی دوتار می‌شوند. به این نوع اجرای ساز و آواز

در منطقه‌ی کتول، «دِتاربید» گویند که آواز به همراه نواختن دوتار بر اساس ردیف آوازی موسیقی مقامی کتولی میبانشد.

اساتید، از راست:

زنده‌یاد استاد قربانعلی اسلانی کتولی (آواز)،

استاد جواد معززی (دوتار)، سیدمحمد حسینی (آواز)

کمانچه بید [kemāne bid]: کمانچه و آواز

در این نوع اجرا نیز مانند «نی‌بید» و «دِتاربید» ابتدا نوازنده‌ی کمانچه، یکی از آهنگ‌های بی‌کلام موسیقی سازی منطقه‌ی کتول را به عنوان پیش‌درآمد می‌نوازد و سپس خواننده یا خوانندگان با همراهی کمانچه و بر اساس ردیف آوازی موسیقی مقامی کتولی، به اجرای این نوع ساز و آواز که به «کمانچه بید» معروف است؛ می‌پردازند.

نقش ثبت ملی آئین بیدخوانی

در جلسه‌ی شورای عالی ثبت کشور که در تاریخ یکشنبه هجدهم شهریورماه سال ۱۳۹۷، در وزارت میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری کشور برگزار شد، «بیدخوانی» منطقه‌ی کتول به شماره ثبت ۱۶۴۷ در فهرست آثار ناملموس میراث فرهنگی به ثبت ملی رسید.

پانویس‌ها

- ۱- سروانگ [sar vāng]: اسم مرکبی از «سر» و «وانگ» که به فارسی امروز «سربانگ» می‌شود و در لغت به معنی «آواز بلند» می‌باشد. در موسیقی کتولی، این اصطلاح به حالتی اطلاق می‌گردد که نوازنده‌ی نی در صدای اوج با ریتمی خاص، به خواننده هشدار و آماده‌باش برای اجرای آواز می‌دهد و نیز باعث تحریک و هیجان آوازخوان به ادامه کار می‌شود.
- ۲- علی سیاه: زنده‌یاد علی عرب، معروف به «علی سیاه»، خواننده و نوازنده‌ی دوتار بود. این خنیاگر بین سال‌های ۱۳۱۰ تا ۱۳۴۰ شمسی در روستای محمدآباد کتول زندگی می‌کرد و پس از آن هیچ نشانی از او یافت نشد. یکی از ردیف‌های آوازی منطقه‌ی کتول به نام ایشان ثبت و مشهور است.
- ۳- علی اصغر گرد: زنده‌یاد استاد علی اصغر اسلانی کتولی، معروف به «علی اصغر گرد» خواننده و نوازنده‌ی دوتار و سرنا و کمانچه بود. این خنیاگر از اساتید بنام روستای پیچک محله کتول بود و خدمات شایانی به موسیقی منطقه‌ی کتول نمود.
- ۴- به روایت زنده‌یاد استاد اسماعیل خان معززی (موسیقیدان برجسته کتول).

■ برای مشاهده نمونه‌ای از موسیقی بیدخوانی کتول، به صفحه آپارات میرداماد مراجعه کنید

www.aparat.com/mirdamad_org

